

УДК: 378 (447):33

С.Г. Натрошвілі

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Проаналізовано тенденції розвитку системи вищої освіти в Україні та розвинутих країнах. Показано особливості функціонування вищих навчальних закладів (ВНЗ) в умовах наявних економічних викликів. Наведено пропозиції щодо удосконалення державної політики підтримки розвитку вищої освіти.

The progress of the system of higher education trends is analysed as for Ukraine and developed countries. The features of functioning of higher educational establishments under the conditions of present economic calls are rotined. Suggestions are resulted in relation to the improvement of public policy for support of higher education development.

Ключові слова: вища освіта, економіка вищої освіти, діяльність установ вищої освіти, сучасні виклики.

У сучасних умовах знання перетворюються на принципово незавершені технології формування майбутнього, фактично замикаючи на собі як економічну, так і соціальну систему постіндустріального суспільства. До того ж, у розвинених країнах воно стає більш важливим як економічний продукт: там спостерігається зростання нових форм діяльності, що базується на торгівлі продуктами знань (ліцензування, консалтинг, інжиниринг тощо).

В умовах переходу економіки на інноваційну модель розвитку значно зростає роль і значення вищої освіти, яка має забезпечити ринок праці достатньою кількістю висококваліфікованих фахівців, здатних діяти творчо, професійно, використовуючи для виконання виробничих завдань технології світового рівня.

Отже, значно актуалізується проблематика досліджень із питань стратегічного розвитку вищої освіти, забезпечення реальної інтеграції системи вищої освіти у процес раціональних економічних перетворень.

Щодо проблематики аналізу, оцінювання та проектування стратегічного розвитку вищої освіти видано кілька комплексних наукових праць. У монографії «Економічні аспекти проблем розвитку вищої освіти в Україні», підготовленій колективом вчених під науковим керівництвом член-кореспондента НАПН України І. Грищенка [1] звернено увагу на прискорення адаптації системи вищої освіти до глобальних тенденцій, активізацію ефективної взаємодії ВНЗ України з промисловими корпораціями та установами академічної науки. У монографії «Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування» [4] імперативно наголошено на посиленні провідної ролі вищої освіти у формуванні національного людського капіталу, що виступає ключовою умовою ефективної комерціалізації нагромаджених знань. У монографії «Освітній потенціал: теоретико-методологічні та практичні аспекти формування» [5] звернено увагу на чинники формування освітнього потенціалу, у тому числі у сфері вищої освіти, вказано на виключну важливість якості професорсько-викладацького складу

та матеріально-технічного забезпечення навчально-виховного процесу. У монографії «Економічні основи інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України» [6] комплексно викладено особливості і протиріччя інноваційного розвитку вишів, які, з одного боку, виступають у ролі бюджетних установ (ВНЗ державної форми власності), а з другого — як ринкові агенти, що функціонують в умовах конкурентного середовища на ринку освітніх послуг. У монографії «Інвестиційне забезпечення інноваційно-технологічного розвитку економіки» [8] вказано, що саме вища освіта має забезпечити економіку креативними високопідготовленими фахівцями, а тому має немовби «йти попереду» сучасних тенденцій інноваційно-технологічного розвитку. У монографії «Економіка вищої освіти України: тенденції та механізми розвитку» [10] справедливо наголошено на необхідності посилення ефективності державної підтримки процесу інтелектуалізації вищої освіти, застосування новітніх форм співпраці держави та ВНЗ.

Проте в нинішніх умовах, коли формується новий технологічний уклад, а роль країн у світовому поділі праці стрімко змінюється, необхідні подальші дослідження з питань стратегічних орієнтирів розвитку вищої освіти як елемента інноваційної економіки.

Мета статті — викласти результати досліджень з окремих питань гармонізації розвитку вищої освіти в умовах нових викликів (зокрема, посилення технологічної відсталості України від провідних країн світу).

Вища школа зможе генерувати фахівців, здатних працювати на майбутнє лише за умови кардинального осучаснення змісту і технологій навчання. Це потребує розробки нових навчальних планів, які б інтегрували колись самостійні дисципліни, формуючи навчальні блоки, що повинні забезпечити одночасно і глибоку фундаментальну підготовку, і професійно-практичну підготовку, зорієнтовану на складання інноваційно-технологічних проектів [1].

Професійна підготовка та дослідження в нових сферах знань потребують інтеграції змісту цілої низки дисциплін, які раніше вважалися самостійними і не пов'язаними між собою. У результаті виникають міждисциплінарні та мультидисциплінарні програми навчання. Нові форми генерування та передачі знань потребують не лише реконфігурації університетських кафедр і факультетів, а й реорганізації досліджень та підготовки фахівців, орієнтованих на розв'язання складних міждисциплінарних проблем і розвитку науковоємних технологій [2].

В Україні спостерігається стрімкий розвиток вищої освіти за кількісними показниками (табл. 1).

Таблиця 1

**Вищі навчальні заклади України III–IV рівнів акредитації
(на початок навчального року) (складено за даними [3])**

Показники	1990/91	2000/01	2005/06	2009/10	2010/11
Кількість закладів, од.	149	315	345	350	349
Кількість студентів, тис	881,3	1402,9	2203,8	2245,2	2129,8
Прийнято, тис	174,5	346,4	503,0	370,5	392,0
Випущено, тис	136,9	273,6	372,4	527,3	543,7

У 1990/91 навчальному році в Україні функціонувало 149 ВНЗ III–IV рівнів акредитації, у 2000/01 — вже 315, а у 2010/11 — 349. Кількість студентів виросла з 0,88 млн осіб у 1990 р. до 2,13 млн осіб у 2010 р., тобто майже у 2,5 рази [3].

Такі тенденції відповідають загальносвітовим. В умовах переходу вищої освіти від елітної до масової (з 2000 р. у ВНЗ по всьому світі додатково додалося 51 млн студентів) урізноманітнення типів університетів та навчальних програм (зокрема, виокремлення програм професійного та академічного профілю) є цілком логічним, тому нам потрібно розробляти стандарти та критерії якості й ефективності для кожного виду потреб суспільства, враховуючи, відповідно, і різні типи вишів. Важливо зауважити, що запровадження кожного з названих варіантів програм має відбуватися за умови надання університету прав самостійно вибирати тип програми, відповідно до потреб економіки регіону, попиту абітурієнтів і своїх можливостей забезпечити якісну підготовку фахівців (тобто необов'язково обирати обидві програми).

У ряді країн все більш популярною стає корпоративна форма навчання, що передбачає суміщення у часі навчання і практичної фахової роботи. Стосовно певних спеціальностей це можна спостерігати і в Україні. У цьому плані перспективною вважається ідея створення нових типів навчальних закладів у формі університетських комплексів, до яких би входили різнопрофільні ВНЗ різних типів та рівнів. Слід також долучити до них науково-дослідні інститути та підприємства й утворити об'єднання типу консорціуму, асоціації тощо. Пропозиції щодо законодавчого закріплення такого статусу навчально-наукового об'єднання подавалися до робочої групи з розробки проекту Закону України «Про вищу освіту». У нинішньому варіанті проекту Закону можливість утворювати консорціуми вже прописана.

В Україні слід подолати наслідки повальної університизації, що призвело до втрати традицій колишніх потужних галузевих профільних інститутів та академій.

Для усунення формалізму переходу на дворівневу систему «бакалавр — магістр», який губить саму ідею запровадження більш гнучких освітніх програм, зорієнтованих на студента та ринок праці, зокрема, ще потрібно:

- провести заново класифікацію напрямів підготовки;
- розробити нову методологічну основу державних стандартів для укрупнених типів підготовки бакалаврів, передбачивши можливість упровадження програм, більше зорієнтованих на академічну підготовку та практично орієнтованих на конкретні замовлення ринку праці (такий поділ програм допускається чинними освітніми стандартами, тоді у роботодавців буде більше можливостей для відкриття нових спеціальностей та формування змісту підготовки для скорочення періоду адаптації випускника до конкретної практичної роботи);
- розробити положення про магістратуру, що передбачає широкі академічні свободи ВНЗ із формування міждисциплінарних програм, особливо для підсистеми елітної освіти;
- розробити нові критерії ліцензування та акредитації магістерських програм і аспірантури.

Цікавим також було б розглянути російський варіант розв'язання проблем масової підготовки та працевлаштування бакалавра. Мета такого реформування — розвиток у більшості ВНЗ програм масового прикладного бакалаврату за конкретними кадровими та дослідницькими замовленнями бізнесу та адміністрації регіонів. При цьому

у процесі розвитку буде розв'язуватися й проблема надмірної кількості ВНЗ, оскільки деякі ВНЗ будуть перепрофільовуватися на послуги у сфері масової додаткової освіти.

Слід наголосити на необхідності формування нової концепції доуніверситетської освіти, яка б забезпечувала загальноосвітню підготовку, що включає та зближує між собою гуманітарну, природно-наукову та технічну культуру і таким чином долає розрив між загальною та професійною освітою. Зміст та завдання шкільної та наступних ланок освіти сьогодні потребують нових типів кореляції. На жаль, в Україні поки що не досягнуто належного узгодження реформування систем загальноосвітньої та вищої школи. Не остання роль у цьому процесі належить університетам, зокрема педагогічним, науковій і педагогічній громадськості, активність яких має бути адекватною важливості та складності цих завдань [4].

Підвищити ефективність вищої освіти можливо на основі проведення виваженого реформування. Вказане має передбачати, зокрема, оптимізацію мережі ВНЗ. Відомча підпорядкованість навчальних закладів часто заважає їх розвитку, запровадженню єдиних підходів до організації освітньої діяльності, що вимагає створення нової парадигми взаємодії навчальних закладів як з міністерствами і роботодавцями, так і з системою вищої освіти держави в цілому.

Також мають бути переглянуті підходи і критерії, які застосовуються при ухваленні рішень щодо інвестування розвитку ВНЗ за рахунок бюджетних коштів. На державному рівні варто змінити зовнішні критерії оцінки якості діяльності вищої школи. Адже поки діє принцип «більше студентів — більше грошей» — страждає якість освіти. У зв'язку з цим доцільно розробити комплексні критерії оцінки якості освітнього процесу, які включають: оцінювання змісту та технологій навчання, що застосовуються під час навчання; оцінювання отриманих студентом знань; вимоги до організації та контролю за здійсненням навчального процесу; сучасні вимоги до компетентності викладачів та студентів; чітку і прозору процедуру самообстеження ВНЗ як підґрунтя системи забезпечення якості [5].

Розв'язання проблеми підтримки належного інвестування у розвиток вищої освіти дасть змогу досягти не лише короткотермінового економічного успіху, а й закласти засади для формування сталих довготермінових тенденцій розвитку національної економіки з її подальшою інтеграцією в європейський простір вищої освіти.

Академік НАПН України В. Луговий вказує, що для України входження в європейські простори вищої освіти і досліджень надзвичайно важливе, оскільки є кроком на шляху до реальної інтеграції в світову спільноту [6, с. 6–7].

Процес євроінтеграції передбачає створення загальноєвропейського освітнього і наукового простору на основі розроблення єдиних критеріїв і стандартів у галузі освіти та науки з метою визнання періодів та термінів підготовки фахівців із вищою освітою, що сприятиме співробітництву між ВНЗ Європи, мобільності викладацького складу та студентів [7].

З огляду на вказане мета державної інвестиційної політики у сфері вищої освіти має передбачати стимулювання інвестиційної активності та удосконалення структури інвестиційних вкладень у контексті забезпечення створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і

зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову частину європейської та світової спільноти [8]. Управління вищою освітою слід будувати з урахуванням визнаних критеріїв, у тому числі щодо провадження інноваційної діяльності [9].

ВНЗ функціонують у специфічному середовищі. По-перше, всі вони (і державні, і приватні) мають виконувати доволі жорсткі державні настанови і стандарти. По-друге, виші виступають у ролі виробників освітніх послуг. По-третє, державні ВНЗ є бюджетними установами, що отримують фінансування з бюджетів різних рівнів.

Практична спроможність ВНЗ функціонувати на ринку освітніх послуг передбачає реалізацію кількох фундаментальних чинників, на які варто звертати увагу:

- складність наявних конкурентних обставин, які формуються під впливом багатьох сил, на значну частину з яких виш не має важелів впливу (суперництво між учасниками ринку; нові учасники, у тому числі іноземні, які мають у своєму розпорядженні значні ресурси; присутність на ринку освітніх послуг альтернативних благ тощо);

- макроекономічні зміни (зростання у структурі суспільного виробництва частки сфери послуг, інтелектуалізація виробничих процесів, освоєння нових технологічних рішень, розвиток інформаційно-комунікативних технологій та ін.);

- соціальні зміни (орієнтація частини потенційних споживачів на здобуття освіти та подальше працевлаштування за кордоном, бажання частини людей «відкрити власну справу», для чого фундаментальна освіта не є першочерговою тощо);

- демографічні зміни (зниження народжуваності у європейських та збільшення народжуваності у азійських країнах впливає на структуру та продукти на ринку освітніх послуг);

- глобалізація та інтернаціоналізація суспільного поступу (виникає запит на вивчення іноземних мов, міжнародні контакти, обмін досвідом з іноземними партнерами тощо).

Мають бути розроблені методичні підходи до неупередженого та прозорого оцінювання роботи ВНЗ. Це має стати основою для формування державного замовлення на підготовку фахівців у такому закладі. Оцінка роботи вишу має ґрунтуватися на аналізі тенденцій формування та використання інноваційного потенціалу, здатності впроваджувати інноваційні технології навчання [10].

Розвиток сучасних процедур управління передбачає, зокрема, перехід та подальший розвиток програмно-цільового методу. Цей метод останнім часом набув особливо важливого значення в системі бюджетного менеджменту, за його допомогою здійснюється державне інвестування із залученням коштів бюджету.

Водночас у законодавстві України відсутні правові вимоги щодо оцінки обґрунтованості запланованих результатів під час розгляду та затвердження проектів видаткової частини відповідних бюджетів.

Варто також нагадати, що оскільки основним продуктом діяльності ВНЗ є фахівець (випускник), який володіє певними знаннями, навичками та вміннями (компетентностями), то забезпечити «виготовлення» цього продукту можуть лише люди, які володіють аналогічними знаннями, навичками та вміннями (компетентностями), але на значно вищому рівні. Мова йде про професійну готовність професорсько-викладацького складу. Вказана готовність складається з багатьох чинників (рівень загальної культури та освіти, професійна майстерність, вміння викладати матеріал, спроможність проводити наукові дослідження високого рівня, комунікабельність, психологічна сумісність, володіння інно-

ваційними технологіями навчання тощо). Тому розвиток системи вищої освіти має забезпечувати належне відтворення людського потенціалу ВНЗ, передбачати реалізацію практичних заходів щодо підтримки високої спроможності професорсько-викладацького складу надавати освітні послуги високої якості.

У цілому, в сучасних умовах необхідне вдумливе реформування сфери вищої освіти, спрямоване на трансформацію її функціонального призначення в умовах глобалізації світової економіки та посилення викликів інноваційного розвитку.

Зокрема, слід забезпечити подальшу інтеграцію вищої освіти, науки і бізнесу, що виступає ключовою умовою високої конкурентоспроможності ВНЗ.

Необхідно розробити та ухвалити реалістичну державну програму, спрямовану на підтримку функціонування сфери вищої освіти в умовах стрімкої інтелектуалізації суспільного виробництва та формування нового технологічного укладу.

Доцільне внесення коректив до чинної законодавчої бази, спрямованих на застосування економічних методів стимулювання інвестиційної та інноваційної діяльності ВНЗ.

Слід впроваджувати європейські принципи організації вищої освіти, забезпечуючи збереження власних традицій, які довели високу спроможність у реальній практиці господарювання.

У сфері бюджетного фінансування діяльності ВНЗ слід розвивати технології програмно-цільового управління, в першу чергу в напрямку запровадження реалістичних показників оцінювання отриманих результатів.

Надалі слід розробити методичні підходи для моделювання розвитку сфери вищої освіти залежно від зміни макроекономічної динаміки.

1. Економічні аспекти проблем розвитку вищої освіти в Україні: монографія / за ред. чл.-кор. НАПНУ І.М. Грищенко.— Хмельницький: ХНУ, 2010.— 478 с.;
2. *Каленюк І.С.* Економіка освіти: навчальний посібник / І.С. Каленюк.— К.: Знання України, 2003.— 316 с.;
3. Статистичний щорічник України за 2010 р. / за ред. О. Осауленка.— К.: Август Трейд, 2011.— 559 с.;
4. *Коровський А.В.* Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування: монографія / А.В. Коровський.— К.: КНЕУ, 2004.— 184 с.;
5. Комарова О.А. Освітній потенціал: теоретико-методологічні та практичні аспекти формування / О.А. Комарова.— Кіровоград: ДЛАУ, 2009.— 336 с.;
6. Економічні основи інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України / за ред. акад. НАПНУ В.І. Лугового.— К.: Педагогічна преса, 2009.— 384 с.;
7. *Трайнев В.А.* Повышение качества высшего образования и Болонский процесс: монография / В.А. Трайнев, С.С. Мкртчян, А.Я. Савельев.— М.: Дашков и К., 2010.— 392 с.;
8. *Захарін С.В.* Інвестиційне забезпечення інноваційно-технологічного розвитку економіки: монографія / С.В. Захарін.— К.: КНУТД, 2011.— 344 с.;
9. Инновационная политика высшего учебного заведения / под ред. д.э.н. Р.Н. Федосовой.— М.: Экономика, 2006.— 178 с.;
10. Економіка вищої освіти України: тенденції та механізми розвитку: монографія / за ред. В.П. Андрущенко.— К.: Педагогічна преса, 2006.— 208 с.